

Bogáti Fazakas Miklós históriás énekei és bibliai parafrázisai (Énekek éneke, Mózes diadalversek, Jób könyve), 1575–1598

Sajtó alá rendezte Ács Pál, Etlinger Mihály, Pap Balázs, Szatmári Áron, Szentmártoni Szabó Géza, Zsupán Edina

Régi Magyar Költők Tára XIII/A (Budapest: Balassi Kiadó, 2018), 512+30 l.

A Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozata 2018-ban újabb kötettel bővült. Ez nemcsak önmagában adhat okot az öröme, hanem azért is, mert ahogy a könyv számozása és az előszó is ígéri, hamarosan újabb kötet fogja követni. A legutóbbi darab a sorozatban 2004-ben jelent meg, ezt követte most Bogáti Fazakas Miklós munkái nagy részének sajtó alá rendezése. De nem csupán ez a tizennégy év volt a várakozás ideje. Magam az Orlovsky Géza által sajtó alá rendezett XII. kötet megjelenésének idején folytattam egyetemi tanulmányaimat. Akkor hallottam a Bogáti Fazakas által írt munkák ős-kritikai kiadásáról, mely egyszer már elkészült, ám ahogy az új kritikai kiadás előszava is megjegyzi (12), 1945-ben Budapest bombázása során a kiszedett, Varjas Béla által sajtó alá rendezett, két kötetet kitevő betűhív kiadás a nyomdát ért találat miatt megsemmisült. Az új kiadás szerkesztői azonban nem csupán a Varjas által soha be nem fejezett munkát pótolták, hanem egy eddig munkái által kevésbé ismert szerző gazdag életművének egy jelentős szeletét adták az olvasó kezébe, mintegy háromszáz oldalnyi átírásban. A könyv másik felét kitevő gazdag jegyzetanyagban és mellékletekben emellett a szerkesztők és szerzők a világháború óta eltelt évtizedek során felgyűlt, Bogáti Fazakas életével és műveivel kapcsolatos újabb adatokon, elveszett és feltételezett kiadásokon, a közben ismertté vált töredékek történetén, s az unitárius szöveg-hagyomány és radikalizálódó antitrinitárius irányzatok problematikus pontjain is végig-

kalauzolják az olvasót, tanulmányokkal kiegészítve a jegyzetapparátust.

A nagy formagazdagságú, számos történeti és oktató jellegű munkát felvonultató korpusz jó néhány különleges részletet is tartalmaz, utóbbiak közül egyik legbravúrosabb talán a Bogáti Fazakas által használt akrosztichon-versek sora. A figyelemre méltó klasszikus műveltséggel bíró Bogáti Fazakas forrásai között a Biblia mellett leggyakrabban Lukianosz és Plutarkhosz jelenik meg, de használja ezek mellett például Ovidius és a szofista Ailianosz műveit, vagy a Zrínyi által is olvasott Marin Barleti humanista történetíró munkáját. A kutató számára végtelenül érdekes az a folyamatos bizonytalanság, mely az egyes darabok szerzősége körüli vitákban felveti, megindokolja (majd később esetleg elveti) Bogáti Fazakas nevét. Olyan darabokra is rátalál az olvasó, melyek a kutatás mai állása szerint talán még mindig a nem teljesen igazolt szerzőségű művek közé sorolhatók, így például az *Ester dolga*. Ennek a műnek a korpuszba való beemelését egy Bogáti Fazakashoz köthető különleges szóhasználati egyezésen alapuló teória készítette elő. A szerkesztők meggyőzően érvelnek amellett, hogy az argumentatív akrosztichon és egyéb stílusjegyeken túl a szövegben szereplő, székely területekről ismert *hopol* ige („A zsinagógnak padait hopolják”, 84) az attribúciót alátámasztó bizonyítékként használható (332, 341), hiszen az Bogáti Fazakas 78. zsoltárparafrázisában és az Énekek éneke szövegében is felbukkan („Lefogának, igen meghopolának”,

197, 408). Ugyanígy tisztázzák a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* mózesi szövegparafrázisainak szerzőségét, melyet a szakirodalom sokáig nem fogadott el, újfent a „nyelv-, szűkebb értelemben szóhasználat” vizsgálatából kiindulva (10, 412–413), olyan jegyzetekkel megtámogatva a szövegkiadást, melyek meggyőzően igazolják az attribúció helyességét.

Maga az életrajzi rész is tartogat érdekeségeket és újdonságokat. Az alapos összegzésben („Bogáti Fazakas Miklós életének főbb eseményei”, 433–470) Szentmártoni Szabó Géza részletesen kitér a Bogáti Fazakas birtokában volt Eber-féle kalendárium bejegyzéseire, az egyes éveknél pedig nem csupán a művek keletkezését mutatja be, de megismerjük Bogáti Fazakas magánéletének részleteit is, így házasságkötésének történetét Csipkés Katalinnal, vagy gyermekeinek különös neveit: Casta, Lamachus, Aspasia, Pasiphilus, secundus Pasiphilus Pelides, Penteseilea (vagy becézve Ruhama), és Páltiel. Szentmártoni Szabó a fejezetben listázza (sajnos néhol csak görögül: 439) és magyarozza Bogáti Fazakas könyvbejegyzéseit, valamint az unitárius egyházal, saját teológiai nézeteivel, a napi politikával vagy magánéletével kapcsolatos feljegyzéseit is. Megtudjuk, mikor és milyen könyveket szerzett be, kivel találkozott, dolgozott együtt, kinek a hatását érezhetjük művein, és az ő későbbi hatása hol kimutatható. Az életrajz kísérletet tesz arra is, hogy a Bogáti Fazakással kapcsolatban felmerült 1598-as évszám okán kitolja az író halálozási idejét, az eddig 1592-re tett dátumot lecserélve, akár a 17. század elejéig is (458–460); ám e felvetés komolyabb bizonyítékok híján megmarad a lehetőségek szintjén. Noha az előszó és az életrajz néhány esetben megfosztja az olvasót az idézetek visszakeresésének lehetőségétől, a művek és a jegyzetek gazdagon kirajzolják és árnyalják e sokszínű írókarakter munkásságának jelentős szeletét. Azonban ami újdonsága,

az néhol hátrányára is válik a részletes, főleg Dán Róbert kutatásaira alapozott életrajznak. Az irodalomtörténeti adatok közötti tájékozódást nehezíti, hogy az életrajzi kronológia lineáris, tematikusan nem tagolt, így Bogáti Fazakas magánéletének adatai, valamint a korszakra vonatkozó tájékoztató jegyzetek összekeverednek egyházi és tanítói működésével, teológiai elképzeléseinek alakulásával, illetve a művei megírására vonatkozó adatokkal és az ezekkel kapcsolatos feltevésekkel. Bár való igaz, hogy Bogáti Fazakasnál kitapinthatónak tarthatjuk a munkái és élete egyes állomásai közötti szoros kapcsolatot, a biográfia kidolgozása nem feltétlenül könnyíti meg az olvasó dolgát.

A kötet gerincét alkotó szövegkiadás anyaga alapvetően két nagy részre oszlik. Az első rész a történelmi énekeket foglalja magában, itt a következő darabok kaptak helyet: *Szép história a tökéletes asszonyállatokról, Három jeles főhadnagyoknak vetélkedések, Ester dolga, Szkenderbég históriája, Ez világi nagy sok zúrzavarról, Aspasia asszony dolga, Demeter király históriája*. Az átírók között találjuk a sorozatszerkesztő Szentmártoni Szabó Gézát, aki a történelmi énekek, valamint az anyaghoz kapcsolódó életrajz, kottamelléletek és jegyzetek egy részét is jegyzi. Ács Pál, aki a Régi Magyar Költők Tára sorozat korábbi kötetéhez hasonlóan alapos munkát végzett, szintén a történelmi énekek anyagán és jegyzetein dolgozott. A második fejezet Bogáti Fazakas bibliai parafrázisait tartalmazza, itt szerepel az Énekek éneke, a Mózes könyveiből vett parafrázisok (*Jakob testamentuma, Mózes győzelmi éneke, Beor kútja, Az emoreusok éneke és a Bálám és Bálák*), végül pedig *Jób könyvének parafrázisa* zárja a kiadott művek sorát. Ezen a szövegcsoponton és a hozzá tartozó jegyzeteken kiváló pécsi kutatók, Pap Balázs, Etlinger Mihály és Szatmári Áron dolgoztak. A lektorálást a téma

kiváló szakértői, Balázs Mihály és Újlaki-Nagy Réka vállalták.

A kötetben szereplő szövegek forrásszövegekhez való viszonyának áttekintését és elemzését, valamint Bogáti Fazakas könyveiben, így az Eber-féle kalendáriumban fennmaradt feljegyzések megfejtését és értelmezését nagyban segítette Zsupán Edina munkája. Ő külön fejezetben is eligazítja az olvasót mind a latin, mind a görög nyelvű forrásszövegekkel, mind Bogáti Fazakas azokhoz való viszonyával, és a történetek krisztianizálásával, átalakításával és interpretálásával kapcsolatban. Emellett újra ráirányítja a figyelmet Bogáti Fazakas nyelvtudására nemcsak az antik munkák esetében, ahol kétnyelvű kiadásokkal dolgoz(hat)ott, de a bibliai forráshasználat tükrében is, megerősítve a korábbi kutatásokat, miszerint Bogáti Fazakas a *Vulgata* mellett a *Septuaginta* is forrásként használta. A magyarázatokhoz kapcsolódó latin nyelvű akrosztichonszövegek magyar fordítását Petneházi Gábornak, míg az elmaradhatatlan kottagrafikákat Csörsz Rumen Istvánnak köszönhetjük.

Két, Bogáti Fazakashoz köthető szövegcsoporthoz maradt ki a kötetből, ám nem véletlenül. Az első, a világi munkák, ezen belül is a történelmi tárgyú históriás énekek sorába tartozik a Göröcsöni Ambrus-féle *Mátyás király-históriájának* folytatása, *Az ötödik rész* *Mátyás király dolgainak mind haláláig*, mely már kiadásra került a sorozat IX. kötetében. A második pedig a zoltárparafrázisok csoportja és az *Apocalypsis-kommentár*, melyek reméljük, a hamarosan várható XIII/B kötetben fognak megjelenni.

Már a könyv fejezetei és a kiadott szövegek felsorolása ráirányítják a figyelmet a kötet egyik legfontosabb jellegzetességére, mégpedig hogy forrásait, szöveghagyományát és a fennmaradt változatok hordozóit tekintve vegyes anyagról beszélhetünk. Bár az unitárius

szerző neve védjegyként köti össze a verseket, mégis színessé és változatosá teszi azokat a vegyes történetű hagyományozódás során felhalmozódó eltérések sora. Két kivétellel a szövegeknek csak egy ismert kiadása van, így ebből a szempontból filológiailag egyszerűnek tekinthető a korpusz. A kötet első fejezetének darabjai egytől egyig megjelentek nyomtatásban: Kolozsvárott 1576-ban, 1577-ben, 1591-ben, 1592-ben, Debrecenben 1587-ben, Siczen 1592-ben, Nagyszébenben 1599-ben, a második fejezet darabjait pedig egyazon forrás, az 1607 és 1608 között egy kéz által másolt *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* őrizte meg (Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár, Kolozsvár, Ms 898). A nyomtatványok sem mind teljes szöveget adó, jó minőségű források, így például *Demeter király históriája* töredékesen maradt fenn. A nyomtatványoknál azonban jóval nagyobb kihívást jelentettek a kéziratos források, a sok helyen elhalványult és nehezen olvasható írás miatt. A szövegeket a problémás soroknál textológiai lábjegyzetek kísérik, melyeket kiegészítenek a Régi Magyar Költők Tára sorozatban megszokott végjegyzetek részletes forrásismertető, szövegtörténeti leírásokkal, valamint szómagyarázatokkal. A jegyzetek sok helyen kitérnek fordítástörténeti részletekre is, és konkrét példákon szemléltetik, hogyan interpretálja s ülteti át Bogáti Fazakas a magyar közegbe forrásait. A *Széphistória az tökéletes asszony állatokról* például Lucretia történeténél Plutarkhoszt követi, kibővítve annak szűkszavú előadását Ovidius *Fastijának* alapján; Bogáti azonban ez utóbbit is kiegészíti, módosítja, az olvasói számára ismerősebb közeghez applikálja: az asszony szolgálói nála köpeny helyett „bársony dolmánt” készítenek, Ovidius „szolgája” (*famulus: Fasti*, II, 809) Bogátinál „lovászlegénnyé” válik (320); az átdolgozó keze alatt a *Jób könyvének* Behemótjából elefánt, a *Leviatánból* pedig cet lesz (432).

A könyv szerkesztői annak érdekében, hogy a kiadott szövegek egységes képet mutassanak, egységes elveket dolgoztak ki az átírások elkészítéséhez. Ahogy megjegyzik, a kiadvány „minden szövege a mai helyesírásra átírva készült” (12). Helyeselhető törekvés ez nemcsak a Régi Magyar Költők Tára Stoll Béla által kidolgozott szövegközlései elveinek megújítása szempontjából, de a Bogáti Fazakas-kiadások történetében is, hiszen például Jakab Elek már 1880-ban ezt jegyzi meg az Énekek éneke és a 45. zsoltár átíratának közlése végén, melyeket a *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex*ből másol ki: „E közleményeknek csak leírási jegyeit változtattam mai helyesírásunk szerint, azért, mert azt hittem, hogy a nagy olvasó közönséget az eredeti, különös, nehéz s gyakran a tárgyat élvezhetlenné tevő írásmóddal mintegy gyötörni nem lett volna helyes.” („XVI. századi költészetünk néhány ismeretlen emléke”, *Figyelő* 9 [1880]: 19–20.) Az átírási elveket alátámasztandó az új kiadásban hosszú értekezést is olvashatunk ennek miértjéről és mikéntjéről (12–14), és azt hiszem, az olvasók nagy része üdvözölni fogja a szerkesztők döntését. A szövegkiadás jól olvasható, minimálisan (és helyesen) érezhető az átírók egyéni stílusa az egyes szövegcsoporthoz hasonlításkor, a szövegkritikai megjegyzések és pótlások szakszerűek, meggyőzőek, az eredeti forrásokkal összeolvasva a szövegmegfejtések és a kiegészítések egyes helyeken különlegesen szépek. Az átírási elveket tanulmányozva azonban szembeötlő néhány olyan megoldás, mellyel nem feltétlenül értek egyet. Üdvözlendő, hogy az előszó többféleképpen interpretálható megfogalmazása ellenére a modernizálás csak részleges, így az érthetőség szem előtt tartása mellett megmarad a szöveg régies karaktere is. Megmarad például az egyjegyű nazális olyan esetben is, melyben máshol kétjegyűen szerepel (pl. *asszon, reméntelen* stb.), megmaradnak a

régies ragozások (pl. *szálla, kéváná*), marad a maitól eltérő magánhangzóhasználat is (pl. *kú* [~ *kő*], *urvosá* [~ *orvosá*], *szűvemben* [~ *szívemben*], *poftadt* [~ *puffadt*], *hertelen* [~ *hirtelen*] etc.). A régiesítő szabályok azonban néhány esetben inkább túlzónak, mint hasznosnak tűnnek. Így míg az *n–m* betűpárnál (talán feleslegesen) modernizálnak a szöveg szerkesztői (pl. *szántalan – számtalan*), egyes régiesen írt formák esetében a modernizálásban félúton elakadnak (pl. *vadnak* helyett *vagynak*), vagy épp visszafelé indulnak el (pl. *feleségünk* helyett *feleségink*), a magánhangzók visszaékezett alakban kerülnek az átírásba, igazodva ezzel a régiségben feltételezett hosszú formához, így jelennek meg a szövegekben a *hágya, tégyek, elvésze, minémű* stb. formák, és bár helyesen megmaradnak egyes szavak a régiesebb írásmódjukban (pl. *csolnakod*), sok helyen – kétértelmű esetekben – a szavak mai szem számára szokatlanabb, régiesebb alakjára esett a szerkesztők választása (legfeltűnőbb ezek közül talán a *zúravar*). Az értelmezésnek esnek áldozatul egyes versszakokban a bokorrím magánhangzói is, pl. az *Ester dolga* második versszakában, melyben az első sor utolsó szava a kiadásban *búsítá* lesz (71), így törve meg a *búsita–sanyargata–kipusztítanyomorgata* sort. A kiadásban követett szabályok közül a legszembeötlőbb az a döntés, hogy a régies, latinos, a mai magyar nyelvtől idegen betűkapcsolatok legtöbbször modernizált alakban jelennek meg, a feltételezett kiejtést követve (pl. *Aegyiptus – Egyiptus*), a szerkesztők az átírás során a latin eredetű szavaknál a szavak ortográfiáját a mássalhangzókra vonatkoztatva is hozzáigazították az általuk támogatott kiejtési formához, így a magyar szemnek és fülnek is szokatlan, modernizált szövegkörnyezetben pedig inkább zavaróak a *Mózes, Ester, Jézus Kristus*, vagy a nem ékezett *Aman* és a nyomtatvány formájában hagyott *Mordokai* alakok.

Itt térnek ki egy, a már említett halálozási dátum kapcsán felmerülő szerkesztői megoldásra is. A *Demeter király históriája*, mint a töredékek általában, nagy feladat elé állította a szerkesztőket, melyet nagyon elegánsan oldottak meg. Ahogy utalnak erre a jegyzetekben (388), a rongált lapokon fennmaradt szöveg olvashatósága érdekében nem szerepel kurziválás vagy zárójelezés a szövegrekonstrukcióban. És bár a kötetet nem vettem össze sorról sorra az eredeti szövegvariánsokkal, kissé elbizonytalanítja az olvasót a szöveggel kapcsolatban épp az a két utolsó sor, mely érvként szolgálhat Bogáti Fazakas halálozás dátumának kitalálásához. Ugyanis – noha a szöveg kétségkívül 1598-at említ – a kiadás szövegében (183) és a jegyzetanyagban (388) nem ugyanaz a szövegváltozat szerepel, utóbbi pedig épp a história alapverselésétől való eltéréssel hívja fel magára a figyelmet („Olvasám ezt görögéből, írásmagyaráz nyelven, / Az ezeröttszázkilencvennyolc esztendőben” – illetve: „Olvastam ezt görögéből, írásmagyaráz nyelven, / Az ezeröttszázkilencven és nyolc esztendőben”). A változtatás okára a sorokhoz tartozó jegyzetek nem térnek ki (393).

Bogáti Fazakas kötetben szereplő munkái 1575-től (*Szép história az tökéletes aszszonyállatokról*) datálhatók, egészen az ominózus 1598-as (*Demeter király históriája*) dátumig. Azoknak, akik nem érik be a kötet végén közölt példafotókkal, felhívom a figyelmét az egyes munkák jegyzeteiben megadott digitális másolatokhoz való elérési utakra is, emellett szintén ajánlom az OSZK és a Hungaricana felületein online elérhető köteteket is, melyek segítségével akár több fennmaradt példányt is megnézhetnek. Nagy előnye a digitális példányok felsorolásának, hogy rögtön fizikai valójukban láthatjuk a kiadás mellett a régi nyomtatványokat, sőt, ami a legfontosabb, még a

kéziratos *Szenterzsébeti Bogáthi-kódex* fényképeihez is hozzáférhetünk.

A kor verselési szokásaihoz képest is változatos szótagszámú strófaképletekkel dolgozó Bogáti Fazakas életműve szépen belesimul a korszak énekanyagába és bibliai parafrázis-irodalmába, miközben témaválasztása, nyelvezete és műveinek száma mind kiemeli a század történelmi, szórakoztató és bibliai témákat feldolgozó írói közül, és csak azért nem említem hangsúlyosabban a teljes zsoldárfordításának fontosságát, mert az az anyag a következő kötetben fog szerepelni. Noha Bogáti Fazakas egyes művei, így az Énekek énekefordítása, Jób könyvének parafrázisa, és egyes költeményei már megjelentek a 20. század folyamán, azt gondolom, hogy az új kiadás hiánypótló és nagy űrt betöltő, a Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozatában megszokottan alapos átírásokat adó és jól átgondolt struktúrájú, alapos bibliográfiával felszerelt kiadás. A részletes jegyzetanyag számtalan kérdésre vonatkozóan mutat új irányokat, ad újragondolt értelmezéseket, és kérdőjelez meg rég megszokott megoldásokat. Az unitáriusokhoz kapcsolható 16. és 17. századi irodalmi szövegek és hagyományozódásuk vizsgálata az utóbbi évtizedekben újraéledő figyelmet kapott, melynek átlátásához, átértékeléséhez, és a korszak kánonjába és kutatási forrásai közé emeléséhez nagyon fontos és sok ideje várt lépcsőfokot jelent az új Bogáti-kiadás. A régi magyar költészettel foglalkozó, lassan százötven éve elindult Régi Magyar Költők Tára 16. századi sorozata ezzel lassan a végéhez közeledik. Így hamarosan hadrendbe állhat a kutatók új generációja, hogy újrazedje azt, amit most befejeződni látunk, és a sorozat első, már elavultnak tekinthető kötetét is frissítve, újragondolva és átdolgozva adja ki. Ez volna elődeink munkájának méltó folytatása.

Lovas Borbála

Miklós Zrínyi: Remède contre l’opium turc. Appel à la nation hongroise contre l’occupation ottomane au XVIIe siècle

Introduction, traduction et notes par Jean-Louis VALLIN,
(Villeneuve d’Ascq: Presses Universitaires du Septentrion, 2018), 174 l.

Ebben a rovatban a recenzensnek már volt alkalma méltatni a *Szigeti veszedelem* Jean-Louis Vallin által elkészített szép és értő francia fordítását. Ezúttal annak lehet örülni, hogy ugyanő *Az török áfium ellen való orvosság* fordítását is publikálta. Zrínyi kiáltványának szakszerű, kísérőtanulmányokkal és jegyzetekkel ellátott fordítása fontos lépés a magyar vonatkozású *Turcica*-irodalom nemzetközi megismertetése felé. Így Vallin munkájának megjelenése, amelyet eredetileg és elsősorban minden bizonnyal személyes elköteleződése motivált, örvendetesen egybeesik az elmúlt évek több hasonló vonatkozású publikációval, így például a *Christian-Muslim Relations* című bibliográfiai lexikon 16. és 17. századi köteteinek megjelenésével – bennük több magyar vonatkozású szócikkkel – és Augier Ghislain de Busbecq *Török leveleinek* Dominique Arrighi által készített francia fordításával (*Les Lettres turques* [Paris: Champion-Classiques, 2010]).

Vallin magyartudása szerencsésen találkozik klasszikafileológusi végzettségével – Phaedrúst is lefordította franciára –, és a kettő együtt tökéletesen alkalmassá teszi őt a vállalt feladatra: magabiztosan kezeli Zrínyi prózájának gazdag latin citációs anyagát, az archaikus magyar szövegen átűtő latinizmusokat, és még az *Áfium* mintáját, vagyis Busbecq *Szózatát* (*Exclamatio*) is alaposan ismeri. A könyv bevezető tanulmánnyal indul, amelyben Vallin a történeti kontextust és Zrínyi portréját vázolja fel, végül pedig szót ejt az *Áfium* nyelvi sajátosságairól is. Utószóként szintén Vallin tanulmánya olvasható. Ebben Busbecq szövegét és Zrínyi kiáltványát ha-

sonlítja össze (ennek magyar változatát lásd jelen folyóiratszámban). Az *Áfium* kétnyelvű, magyar–francia szövegeközlését tárgyi és nyelvi jegyzetek kísérik, továbbá a kötetet a történeti személyek mutatójával, a magyar királyok, erdélyi fejedelmek és török szultánok kronológiájával is ellátta a fordító. A könyv befogadását az 1663–64-es törökellenes háború eseményeiről tudósító gazdag korabeli metszetanyag még élményszerűbbé teszi. Vallin itt újra bebizonyítja, hogy komoly Zrínyi-filológussá képezte magát. Alapos ismerője az egész életműnek, és a motívumhálózat szintjén is otthonosan mozog benne. Az utószóban például a *Szigeti veszedelem* keresztény mártírdeálját magabiztosan állítja szembe az *Áfium* sokkal pragmatikusabb célkitűzéseivel, a bevezető tanulmány 105. lábjegyzetében pedig az önkéntes száműzetés témájára hoz fel két párhuzamos szöveghelyet: egyfelől Zrínyi gunyoros javaslatát az *Áfium* végéről, hogy tudniillik a magyar nemzet kezdjen új életet Brazíliában (100–101), másfelől a *Szigeti veszedelemből* a pécsi olajbéknek a törökökhöz intézett felhívását, hogy inkább bujdosssanak el szegényükben a világ szeme elől, ha megtorlatlanul hagyják Rézmán és Mehmet pasa halálát (III, 88). És bár Vallin egyelőre nem vállalkozott a teljes prózai életmű lefordítására, a könyv tanulmányaiban ízelítőül meglehetősen komoly idézetanyag található a Mátyás-elmélekedésekből és a *Vitéz hadnagy*ból is.

A francia *Szigeti veszedelem*hez hasonlóan a fordítás ezúttal is pontos, és a korabeli magyar nyelv fölényes ismeretéről tanúskodik. Vallin a nyelvtörténeti és a dialektális sajátosságokra is ügyel, és tökéletesen érti őket. Csak

szűrőpróbaszerűen: a „cseléd” szó ’család’ értelemben való használatát érti, és helyesen fordítja, valamint az idiomatikus kifejezéseket is frappánsan, megfelelően adja vissza: „mind egy bordában szűttek vagyunk”, franciául: „nous sommes tous de la même étoffe” (64–65); „körmösen nyúlunk a magunk dolgához”, a fordításban: „que [...] nous saisissons entre nos griffes notre propre destin” (58–59). Noha a fordító maga is bevallja, hogy Zrínyi latinizmusokban, nyelvtörténeti különlegességekben és egyedi nyelvhasználati jellemzőkben gazdag magyar nyelvének rétegzettségét nem tudja reprodukálni, stílusérzéke mégis szellemes megoldásokhoz vezet. Még a hangulatfestő szavak sem fognak ki rajta: „nem *habahurjául* kívánom az mi nemes resolutionokat”, a franciában: „ce n’est pas comme un *hurluberlu* que j’aspire à notre noble résolution” (58–59). Különösen sikerültnek érzem a „chimère” (’szörny’, ’ábránd’, ’rémkép’) szó használatát ebben a híres passzusban: „*Musquát* nem számlálom, mert álomhoz való discursus volna inkább, hogysen valósághoz” („Je ne prends pas en compte les *Moscovites*, car j’aurais à parler d’une chimère plutôt que d’une réalité” [54–55]). Némi erőtlenséget, hiányt egyedül a szöveg végén érezni, ahol Zrínyi keserű szavait – „kérjünk spanyol királytúl egy tartományt, csináljunk egy colóniát, legyünk polgárrá” – Vallin így adja vissza: „demandons un territoire au roi d’Espagne, fondons-y une colonie et soyons-en les citoyens” (100–101). A francia *en* névmás, valamint az ’állampolgár’ jelentésű *citoyen* szó használatával Vallin a következő jelentést adja a mondat zárlatának: ’legyünk ennek a gyarmatnak a lakói’. Zrínyi viszont általában beszél a polgárrá válásról, ami a magyar eredetiben azért drámai, mivel – tudva, hogy Zrínyi főntebb a *polgár* szót ’közrendi’ értelemben használja – ebben a felszólításban a nemességről, így a vitézi életmódról való lemondás is benne van.

Néhány apró furcsaság is bánthatja a magyar olvasó szemét, pedig hazai szakértő bevonásával ezeket könnyen javítani lehetett volna. Ilyen az, hogy Vallin a bevezető tanulmányban Klaniczay Zrínyi-monográfiájának első, 1954-es kiadására hivatkozik, noha a szakmában evidens, hogy a második, javított és jelentősen bővített kiadás a mérvadó. Javára legyen mondva a fordítónak, hogy Klaniczay könyvének társadalmi-politikai kontextusát pontosan érzékeli, és helyén kezeli azt a passzusát, amelyben a Zrínyi-kutatás megkerülhetetlen alakja az *Áfiumban* támadott „muszkákat” védi, nyilván nem minden politikai áthallás nélkül. Zavaró az is, hogy Vallin kommentárja szerint a Zrínyi által emlegetett „öshaza”, Szkítia, azonos lenne Magna Hungariával, amelyet a fordító a Káma partjaira, az Uráltól nyugatra helyez. Ez azonban már utólagos régészeti-östörténeti tudásunk visszavetítése Zrínyi korára: Anonymus például a Fekete-tengert és a Dont említi tájékozási pontként Szkítia kapcsán; a Don Kézai Simonnal és a *Képes krónikában* is hasonlóképpen szerepel; Bonfini a Don mellett a Dnyeperről is beszél, de az Urálról és a Káma könyökeről egyetlen régi történeti kútfőnk sem ír. Vallin tanulmányai ezt leszámítva informatívak és korrektek, az *Áfiumnak* a Busbecq-szöveggel való összehasonlítása pedig néhány hiánypótló megjegyzést is tartalmaz. Ezekből a kísérőszövegekből jó volna eltanulni a jellegzetesen franciás, a távolságtartást mellőző, szenvedélyes, átélésről és személyes érdekeltségről tanúskodó hangnemet (noha éppen a hazai Zrínyi-szakirodalomban nagyon is jelen van ez a tónus Kovács Sándor Iván óta). Jó látni, hogy Zrínyi francia fordítója együtt lélegzik az élő hazai kutatásokkal, amelyekkel maga is párbeszédbe lép.

Förköli Gábor

Aranka György és a tudomány megújuló alakzatai

Szerkesztette Biró Annamária és Egyed Emese
(Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2018), 447 l.

A tanulmánykötet a 2017. május 18–20-án szervezett *A magyarországi és erdélyi tudományosság alakzatai a 18–19. század fordulóján: Aranka György-évfordulós tanácskozás* elnevezésű konferencián alapul. Mint a cím is jelzi, sem a konferencia, sem az előadásokból szerkesztett kötet nem szorítkozott kizárólag Aranka György kétségkívül szerteágazó, s számos megközelítési szempontot felkínáló, részben feltáratlan munkásságára, hanem perspektívát nyitott a korszak széles értelemben vett tudományossága felé is. Ez az elvi döntés a kötet szerkezetét is meghatározta, a tanulmányok két nagy egységre bontva járnak körül az igencsak heterogénnek, s első pillantásra behatárolhatatlannak tűnő tematikát.

Az első nagy egység, címéhez híven (*Kutatások Aranka György munkásságáról*) az erdélyi polihisztor életművét helyezi a tanulmányok fókuszába. Kiss Endre kötetnyitó dolgozata a nyugat-európai gondolkodók, főként Herder Arankára gyakorolt hatásának vizsgálatából a köztes felvilágosodás polihisztoraként tekint az erdélyi szerzőre. Meglátása szerint Herder polihisztorizmusa teremti meg Aranka számára a meggyőződést, hogy az efféle érdeklődés nem tekinthető partikulárisnak, legitim kérdésfelvetéseket eredményezhet. Aranka egyik értekezését Laczházi Gyula a felvilágosodás antropológiai elképzeléseinek kontextusában értelmezi, válaszokat keresve az erdélyi szerző művének szerkezetével, szemléleti alapjaival, eklektikusságával kapcsolatos kérdésekre. Hegedüs Béla tanulmánya abból az alapfeltevésekből indul ki, hogy a 18. századi nyelvelmélet az ismeretelmélet mint rendszer részét képezte, ekként a nyelv mint az ismeretter-

jesztés eszköze tételeződött. Hegedüs szerint Aranka nyelvelmélete a nyelvhasználattal kapcsolatban erkölcsi problémákat is felvet; a magyar nyelv gazdagságát illető korabeli diskurzus az erdélyi polihisztor esetében más jelentőséggel telítődik, a bőség épp az egész nemzet szempontjából fontos területeken, a tudományok, a mesterségek és a nyilvános közbeszéd területén mutat hiányosságokat. A szerző rámutat, hogy Aranka nem az idegen nyelvek ismerete ellen beszél, amikor az anyanyelv primátusát hirdeti, csupán azt érzékelteti, hogy az értelem világában csakis az anyanyelvi megismerésen keresztül lehet részesülni. Kerti József Aranka György verseskötetének kiadástörténetével foglalkozik, rávilágítva azon tényre, hogy poétai munkássága alapvetően a szabadidős, kéziratossá alkotásmód mentén alakult, s a művelődés- és tudománysszervezői munkásságából eredő felelősség súlya a költőként való bemutatkozását is meghatározta. Kis Jánossal való levélváltását idézve Kerti József rávilágít, hogy Aranka a könyvkiadást tekintve a „haza szolgálatában álló rendi-tudós hazafi retorikáját hozza játékba érvelésekor, az önfeláldozás feltétel nélküli követelményével kapcsolja össze az alkotói folyamatot, lemondva az anyagi nyereség reményében létrehozott alkotás lehetőségéről” (53). A finanszírozás, a nyomtatás, a propagálás és az értékesítés munkálatait kontextusba vonva, Kerti szerint a kötet igen kis példányszámban kelhetett el, szerzője pedig alapvetően hazafias cselekedetként tekintett verseskötete publikálására.

Biró Annamária tanulmánya ráirányítja a figyelmet a Nyelvművelő Társaság és a

Kéziratkiadó Társaság körüli problémákra, a szervezési nehézségekre, az Aranka-levelezésből kiolvasható személyes konfliktusokra. A szerző szerint a társaság működésének válságai többnyire Aranka személyes konfliktusaira vezethetők vissza, hiszen a társaság működését nagyban befolyásolta az ő személyes érdeklődése, központi szerepe, hálózatszervező, a tudományos intézmény működését, szervezését kapcsolatépítő, tudományszervező, közvéleményformáló levelezésén keresztül biztosító tevékenysége. Egyed Emese *A Magyar nyelv Mivelése 'Sengéjének II. szakasza a' XI-dik Cikkely héjjával* című kézirat tüzetes vizsgálatával, az intézmény- és kiadástörténeti, kapcsolati kontextus párbeszédbe vonásával a tervezett időszaki kiadvány problémáira, s Aranka szerzőségének megkérdőjelezhető pontjaira fókuszál. Egyed Emese érzelmetti, hogy mind az erdélyi polihistor, mind a társaság számára fontosnak bizonyult egy időszaki kiadvány megjelentetése, ekként a 'Senge egyfajta könyv- vagy folyóirat-kísérletként értelmezhető.

Bodnár-Király Tibor a korabeli összehasonlító irodalommal foglalkozik, kontextusba helyezve a korszak politikai irodalmát, részletesen kitérve az összehasonlítás filozófiai hátterére. Elmondása szerint az összehasonlítás módszerének diverzitása szerzőnként változott, ekként haszna „attól is függött, hogy képes-e hihetően alátámasztani, hogy az államok közötti verseny, a civilizálódás folyamatába történő bekapcsolódás vagy a csinosodás kulturális értékeinek megőrzése valóban az állami élet fejlődését szolgálják” (117). Aranka György vonatkozó röpiratait tárgyalva rámutat, hogy azokban a kormányzattani megközelítés és a törvényanalízis keveredése fedezhető fel, amely párhuzamot képez Török Lajos hasonló, az angol és a magyar alkotmányosságot taglaló szó-

vegével. Csörsz Rumen István az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött közköltészeti kéziratgyűjtemény szerzőségének, keletkezésének, Arankához való kötődésének nyomait vizsgálja. Véleménye szerint Jankovich Miklós kézirat-, könyv- és műgyűjtő tevékenysége összefüggésbe hozható a kéziratokkal, az összeíró kiléte azonban bizonytalan, jóllehet vitán felül áll, hogy a gyűjtemény nem az erdélyi szerző kézírása. Mindazonáltal nincs kizárva, hogy Aranka gyűjtötte, lemásolthatta és egybekötthette a kéziratokat. A ritkaságok számbavétele arra a következtetésre vezeti a szerzőt, hogy a gyűjtemény egyaránt reprezentál naprakész irodalmi-politikai figyelmet és gyűjtő-értelmező szándékot.

A konferenciakötet vállaltan plurális, a kapcsolatszociológia, a sajtótörténet és a digitális irodalomtudomány területeit érintő módszertana indokoltá tette a tematikus blokkok elkülönítését. Ekként a második, terjedelmesebb egység, *A tudományosság alakzatai (18–19. század)* további kisebb, tematikus-módszertani alegységekre bomlik. *A Tudás, pozíció, identitás(teremtés)* alegységet nyitó tanulmány, Kontler László írása a 18–19. századi lapp-szkíta nyelvi és etnikai rokonsággal kapcsolatos vitákra összpontosít, főként a lapp rokonságot elutasító, s a szkíta rokonság gondolatát megerősíteni igyekvő megszólalások párbeszédbe léptetésével. Amint érzelmetti, a magyarok hun-szkíta származásának dicsőítése, ezzel szemben az északi lapp rokonság dehonesztáló leminősítése szorosan összefüggött „a nemzeti méltóság olyan felfogásával, mely azt az ősi alkotmányos szabadságok összefüggésében fogalmazta meg, aminek következtében a leszármazási elméletnek a magyar-lapp nyelvrokonságra hivatkozó bárminemű, vélt vagy valós megkérdőjelezése óhatatlanul heves elutasítást váltott ki” (172). Török Borbála

Zsuzsanna a honismereti és országleírások vizsgálatával igyekszik bemutatni, hogyan s honnan szereztek empirikus adataikat, információikat a korszak statisztikai munkáit készítő szerzői. Erdély területi kiterjedésére, hatáira, összlakosságára vonatkozó statisztikai munkákat vesz számba, figyelmeztetvén, hogy ezek gyakorlatilag az országra vonatkozó enciklopédikus tudást szervezték egybe. A birodalmi előzmények áttekintésén, szemléleti különbségek exponálásán keresztül jut el az Erdélyt is érintő munkákig, igyekezve azok forrásait feltárni; a szerzők állami leiratok, dokumentumok, szerződések, közlemények, statisztikai folyóiratok, kézikönyvek, állami és egyházi adattárak és különféle térképek segítségével térképezték fel egy adott területre, jelen esetben Erdélyre vonatkozó statisztikai ismereteiket. Kutatásaikat a közigazgatás körén túl az egyházi és a tudományos nyilvánosság területére is kiterjesztették. Kompilációs, gyakran tévedéseket, spekulatív becsléseket eredményező módszerükkel kapcsolatban Török Borbála Zsuzsanna jogosan teszi fel a kérdést, hogy egyáltalán mennyire voltak megbízhatók ezek a munkák. A szerző megítélése szerint a statisztikák valódi merituma, hogy a politikai elméletek absztrakt elvárásait konkrét, ismereti tárgyakká konvertálták, nyilvános diskurzusba emelve azokat.

Rab Irén a nagyszombati születésű filozófus, pedagógus Michael Hißmann pályájára vonatkozó levéltári források bemutatására koncentrál. Noha Hißmann tekintélyes életművet hagyott maga után, az utókor méltatlanul elfeledte, s csak a közelmúltban indult meg újrafelfedezése és -értékelése. E munkálatokba a szerző is bekapcsolódott, a göttingeni levéltárakban talált iratcsomókra építve jelen tanulmányát. Minthogy az egyik iratcsomó a Benkő József akadémiai levelező tagságáról folytatott érteke-

zést tartalmazza (melyben Hißmann Benkő végzettségére, lelkeszi hivatására, munkamódszerére és kritikátlan kompilációira hivatkozva igen rosszindulatú véleményt fogalmazott meg, s felvételét elutasította), a forrás tárgyalása kapcsolódási pontot képez Rab Irén dolgozata és Hermann Gusztáv Mihály Benkő munkásságára összpontosító tanulmánya között. Mint a szerző rámutat, Benkő munkáiban gyakran ókori szerzőkre, krónikásokra, korabeli történészekre, valamint fiktív szerzőkre hivatkozik, amely az oklevelek, dokumentumok, krónikák hamisításának korabeli gyakorlatára vet fényt. Ekként Benkő, a székely eredetkérdés megerősítését illetően, vélhetően a szándékos megtévesztéstől sem zárkózott el, noha, amint arra Hermann felhívja a figyelmet, a hamisítás diszkurzív gyakorlata kordivattal minősült.

Vulkán Vera Tünde tanulmánya a Mártonfi József erdélyi püspök kinevezése körüli időszakot tekinti át, főként a püspök levelezésére támaszkodva. Amint meggyőzően bizonyítja, miután Mártonfit váratlanul érte a kinevezés, mindent megtett annak érdekében, hogy a pozíciót mihamarabb elfoglalhassa. A kontextusból kiderül, milyen bonyolult birtokügyek kapcsolódtak a püspöki hivatalhoz, amelyek bonyolítását, a püspökelődök hagyatékának visszaszerzését és megőrzését Mártonfi nagy felelősségnek élte meg. Sófalvi Emese Bánffy György gubernátor mecénási szerepével, az 1819-ben létrehozott Muzsikai Egyesület működésében betöltött szerepével foglalkozik. Bánffy Erdély első embereként évtizedeken keresztül szívügyének tekintette a művészetpártoló tevékenységet, Kolozsvár szellemi életének fellendítésén munkálkodva, így a Muzsikai Egyesület alapítása szorosan összefüggött az erdélyi kulturális élet felzárkóztatásával. Habár Bánffy mértéktartó támogatásban ré-

szesítette az egyesületet, a tiszteletére rendezett reprezentatív koncertek határozták meg az Egyesület működésének korai szakaszát. A gubernátor felé tisztelegő események „a kultusz muzsikába foglalt helyi megnyilvánulásainak” (241) számítottak, alkalmi, helyi rendeltetésű műveket sorakoztatva fel reper-toárjukban, a kormányzó halálával azonban az ilyen jellegű kultikus formára már nem volt lehetőség, a támogatás visszaszorulása pedig az egyesület működésére is rossz hatással volt.

Az *intézményszerűsítés fokozatai* tematikus alegység Ajkay Alinka dolgozatával nyit, amely a tübingeni pályázathoz kötődő két kévésbé ismert személy társaságalapító kísérletét vizsgálja. A két kis-honti pályázó, Holko Mátyás és Fejes János kezdeményezésére 1808-ban alakult, többnyire a környék evangélikus lelkészeiből álló irodalmi-tudományos társaság működése éves felolvasások, soknyelvű (főként latin, magyar és szlovák) kiadványok megjelentetése körül összpontosult. Munkásságuk, Holko nyelvkérdéssel kapcsolatos cikkének kontextusba vonásával az államközösségi elv továbbélését szemlélteti. Csata Adél Ioan Molnár-Puiariu társaságalapító kezdeményezéseit veszi számba, összehasonlítva e tervezetet az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság programjával. Ámbár Molnár maga is a Nyelvmívelő Társaság tagja volt, nem vállalt aktív szerepet a munkálatokban, s később jobbnak látta egy saját „filozófiai” társaság létrehozását, amely elsősorban a románok szellemi, kulturális fejlődését célozta volna (habár a megnevezés félrevezető, a tanulmány szerzője meggyőzően bizonyítja, hogy a filozófiát tágabb, hasznosságelvű jelentésben alkalmazták, amely a gyakorlati ismeretek széles körű terjesztését tűzte ki célul). Csata Adél az Erdélyi Iskola tevékenységét kontextusba vonva jut a következtetésre, hogy Molnár társasága, jölle-

het sohasem valósult meg, jelentős a később megalakuló román tudós társaságok szempontjából, s egy tágabb, az Erdélyi Iskola tevékenységével fémjelezhető szellemi közösségbe, tevékenységbe ágyazódott be.

Kollár Zsuzsanna tanulmánya az Akadémia társas intézményként való vizsgálatára tesz kísérletet, a Tudományos Gyűjtemény Intézete nevet viselő szerkesztői csoportosulást mint lehetséges elődintézményt tárgyalva. A szerző rávilágít, hogy a *Tudományos Gyűjtemény szerkesztői* a folyóirat tulajdonjoga körüli viták, a nyomdai munkálatokat irányító Trattner János Tamással kialakult konfliktusok miatt határozták el magukat tevékenységük s hatásköreik szerződésben rögzítésére. Ezt követően a két intézmény szervezeti kapcsolataira, a szerkezeti felépítésre, az eljárásmenet hasonlatosságaira fókuszál. A konklúzió szerint a Tudományos Gyűjtemény Intézete „előakadémiaként” működve nyilvánvalóvá tette, hogy rendelkezésre áll az a szellemi tőke, amely az Akadémia felállításához szükséges. Fekete Norbert a testületi kritika kívánalmát és annak gyakorlati problémáit feszegető tanulmánya kitér az egyéni kritikus beszédpozíciót, az álnévhasználatot övező korabeli problémákra, Füredi Vida értekezésén keresztül exponálva azon diskurzust, amely szerint egyedül a nemzet egységét, s nem a személyes ambíciókat képviselő tudós társaságnak lehet jogosultsága kritika gyakorlására. Ennek gyakorlati vetületeit a *Tudománytár* működésével, valamint az Akadémia által kiírt jutalomtételekkel szemlélteti; előbbieket esetében a megjelentetni kívánt, utóbbiak esetében a jutalmazásra ítélt munkák megítélésének eszközeként tekintettek a kritikai reflexiók megfogalmazására. Az 1833-as és 1835-ös akadémiai nagyjutalom kapcsán kibontakozó polémiákkal Fekete meggyőzően szemlélteti, hogy a szellemi és anyagi elismerésért

vívott küzdelemben mennyire meghatározónak mutatkozott a megszólalók névhasználata: Bajzáék előbb Vörösmarty, másodszer Bajza jutalmazását támogatták, ami egyszersmind az általuk képviselt költészeti irány intézményes elismerését is jelentette volna. Nem véletlen, hogy ennek érdekében a sajtó nyilvánosságán keresztül igyekeztek befolyásolni a döntéshozókat. Egyed Ákos tanulmánya a Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottságának megalakulását, s a *Székely oklevéltár* szerkesztése, kiadása körüli munkálatokat tekinti át. Míg a Társulat tevékenységében meghatározó szerepet képviselt Mikó Imre, a társaság elnöke, addig a *Székely oklevéltár* körüli munka jelentős része Szabó Károly munkáját dicséri. Noha a Kolozsvári Bizottság elismerte a központi szervhez való tartozását, független, önálló tevékenységet folytatott, s főként a *Székely oklevéltár* elindításán munkálkodott.

Pintér Márta Zsuzsanna tanulmánya, a *Nyelvek világa (poétikum, politikum)* tematikus alegység első írásaként két erdélyi diáktársaság, a Nagyenyei Magyar Társaság és az ahhoz kapcsolódó Théátrális Társaság, valamint a kolozsvári teátrális diáktársaság szerepéről szól. Míg a nagyenyedi társaság működése jól dokumentált, a kolozsvári társaság működéséről csak hipotetikus következtetések szolgálnak – működését vélhetően az 1792-ben induló hivatásos színházi előadások tették okafogyottá. Mindazonáltal mindkét társaság fontos szerepet játszott a magyar nyelvű színházi élet fellendítésében, a hivatásos színházi előadások elindításában. Boér Máté tanulmánya Cicero *Somnium Scipionis* című művének két kortárs fordítását, Kovásznai Sándor és Kazinczy Ferenc átültetését rendeli egymás mellé. Komparatív, a fordítások grammatikai szintjét is érintő elemzése a két szöveg háttérben meghúzódó fordítói koncepciókat sem hagyja figyelmen kívül. Simon-Szabó

Ágnes írása hasonló szemléleti-módszertani alapokon nyugszik, Friedrich Schiller két esztétikai tanulmányának magyar adaptációit, Benke József *A játék-szín: Schiller után* és Bölöni Farkas Sándor *A Naiv és Sentimentális költeményről* című fordítását hasonlítva össze. Utóbbi 2017-es kiadásában a szerző is közreműködött. Kitérve a fordítások kontextusára, a fordítók személyes motivációira, szövegmutatványok segítségével enged bepillantást a fordítások folyamatába, megalkotottságába. Jóllehet a két fordítás egymástól függetlenül keletkezett, ráadásul Bölöni Farkas szövege 2017-ig kéziratban maradt, Simon-Szabó Ágnes közös motivációra, a századforduló Schiller-kultuszára, a népszerű német szerző drámainak erdélyi fogadtatására vezeti vissza a művek keletkezését.

A kötetzáró *Kutatási technológiák* című alegységet három tanulmány alkotja. Molnár Ildikónak a kitűnő erdélyi irodalomtörténész, Jancsó Elemér munkásságát, irodalomszemléletét áttekintő írása betekintést enged Jancsó szerteágazó pályafutásának központi érdeklődési köreibe, filológiai, intézménytörténeti és irodalomszociológiai kutatásaiba. Orbán László dolgozata egy jól körülhatárolt mintavételen alapul. A 18–19. századi levelezésekben mintázódó kapcsolattörténet táblázatos összefoglalása nem csupán a meglévő leveleket helyezi kontextusba, hanem az elveszett, ám feltételezhetően létező (azaz lappangó) leveleket is, s más levelezésekkel való összehasonlítással a levelezések eltérő arányait is érzékelteti. Tanulmányában Kazinczy és Ráday Gedeon levelezésének összevetéséből, a meglévő és lehetséges találkozási metszetekből mutat rá Ráday személyének, tevékenységének, szerepének kazinczyánus kisajátítására, a Kazinczy levelezésében megkonstruált Ráday-kép felépítésére. Tóth Barna tanulmánya az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében

készülő elektronikus portálokra, különösen a *Magyar Írók Levelezésére* irányítja a figyelmet. Az életmű- vagy folyóirat-kiadásokra fókuszáló portálok mellett az összesített levelezéspotál sajátossága, hogy a szövegforrások típusát és műfaját helyezi a középpontba, s a különálló szerzői portálok anyagából gyűjti össze a leveleket, s rendezi egységes adatbázisba. Mindemellett önálló, csak ezen a felületen elérhető anyagokat is közzétesz. Tóth Barna az elektronikus portál egyik jövőbeli, nagy érdeklődésre számot tartható funkcióját, a „Szövegmező”-t ismerteti, amely elérhetővé, olvashatóvá teszi a vizsgált szerző különböző szövegeiben megmutatkozó tematikus kapcsolatokat. Mivel egy készülő vállalkozás-

ról van szó, a tanulmány egy meghatározott példa kiragadására, s az azzal kapcsolatban felmerülő gyakorlati problémák megfogalmazására szorítkozik.

Kétségtelen, hogy a szemléleti heterogenitás a tematika sokszínűsége miatt a konferenciakötet egészére érvényes, időnként némileg ingadozó színvonalat éreztetve. Egy ilyesféle korpusz esetében azonban hiba lenne hiányosságként értelmeznünk a különbözőségeket, ekként a szerkesztők munkáját dicséri, hogy a tematikus-módszertani egységek kialakításával megteremtették a lehetőséget az egyes tanulmányok közötti párbeszédre.

Béres Norbert

Tóth Csilla: Küzdelem a polgári identitásért. Identitás és narratív technika Márai Sándor pályáján, 1930–1935

(Budapest: Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2019), 301 l.

Tóth Csilla könyve arra vállalkozik, hogy a rendszerváltás környékén kiformalódott Márai-értelmezésnek – melynek hatását egészen a jelenig tartónak tekinti – alternatíváját kínálja fel. Ez a törekvés a választott módszertannak, a kontextuális narratológiai közelítésnek, illetve a szerző alapos narratológiai ismereteinek köszönhetően nagyrészt sikerrel is jár. A rekontextualizáció révén meggyőzően mutat rá a polgárfogalom konkrét szociológiai vonatkozásainak törlésére, illetve a két recepció korszak funkcióhipotézisei között mutatkozó különbségekre. Ugyancsak erénye a könyvnek, hogy részletesen bemutatja az élettörténeti monológ formálódási folyamatát az *Idegen emberektől a Válás Budánig*.

A szerző erős kritikai éllel fordul a rendszerváltás idején indult újabb keletű Márai-recepció felé, s nem titkolt attitűdje egyfajta polemikus pozíció elfoglalása. A könyv záró

sorait idézem: „Az értekezésből kirajzolódó Márai-kép remélhetőleg éles ellentétben áll a rendszerváltás politikai igényeknek megfeleltethető, a politikai szocializációs modell szerepét betöltő, konkrét történeti vonatkozásaitól megfosztott szerzői képpel.” (270.) A 22–23. oldalon részletes katalógusát kapjuk annak a recepció deficitnek, melynek ellensúlyozását a monográfia feladatának tekinti. Ha a kötet által körülírt, elutasított Márai-alakot megpróbáljuk röviden felvázolni, az alábbi hozzávetőleges (és szükségképpen elnagyolt) eredményre juthatunk: a Márairól kialakult konzervatív-liberális szerzőkép egyoldalú, következőképp az értékörző beállítódásra, illetve a polgárlétre mint morális mércére is túlzott hangsúly esik, ami nem független ideológiai megfontolásoktól. A most jellemzett koncepcióval szemben az monográfia egy karakteresen eltérő szerzői

imázst állít elénk, amely lényegesen demokratikusabb beállítottságú, például nyitott az olyan új irodalmi irányzatok felé is, mint az új tárgyiasság (*Neue Sachlichkeit*). Olyan szerzőt mutat, aki nem zárkózik el a tömegkultúra elől, sőt annak bizonyos elemeit be is építi műveibe, s akinek irodalom-felfogásától nem áll távol a baloldali szellemiség sem.

Tóth Csilla joggal hívja fel a figyelmet a Márai-recepció második hullámának egyoldalúságaira, könyvének polemikus beállítódása azonban ahhoz vezet, hogy olykor az általa felkínált szerzőképben is érződik egyfajta tendenciózus jelleg. Megítélésem szerint a kötet bizonyos megállapításai olykor némiképp sarkítottak, túlságosan is kategorikusnak hatnak, s a megengedőbb attitűd meggyőzőbb eredményhez vezethetett volna. Különösen a tömegkultúra és az életmű kölcsönhatásának bemutatása kelti a tendenciózus ellendiskurzus benyomását. A tárgyalat téma időbeli határainak kijelölése sem független ettől. Bár nem vonom kétségbe, hogy jelentős változás egy szerző életében, alkotói pozíciójában, ha egy másik, a korábbtól eltérő szellemiségű laphoz szerződik, mégsem vagyok meggyőződve róla, hogy Márainak *A Toll* szerkesztőségéhez fűződő intézményes kapcsolata annyira jelentős mértékben befolyásolta volna az életmű alakulását, mint ahogy azt Tóth Csilla feltételezi. Az itt eltöltött időszakot azért sem látszik indokoltnak vízvonalstóként felfogni, mert az *Egy polgár vallomásait* és a *Féltékenyeket* igen erős szálak kapcsolják össze, akár egymás párdarabjainak is tekinthetők, s a polgári lét problémaköre igen exponált az utóbbi műben is. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy teljesen indokolt az az intervallum-kijelölés, amely elválasztja ezeket az egymással intenzív párbeszédben álló műveket. Az az életrajzi körülmény, hogy Márai elhagyja *A Toll* szerkesztőségét, aligha figyelemre méltóbb tény, mint a szövegek egymásra utaló jellege.

A monográfia Márai-képében nagy hangsúly esik a *Neue Sachlichkeit* inspiráló hatására. Ennek jegyében az *Idegen emberek* interpretációja a regényt az expresszionizmustól az új tárgyiasságig vezető poétika megvalósulásaként tárgyalja. Bár az értelmezés több vonatkozásban is meggyőzően mutat rá a két irányzattal rokonítható, azokból eredeztethető eljárásokra, megítélésem szerint némiképp túlzott a heterodiegetikus és a beékelt homodiegetikus elbeszélés poétikájának éles szembeállítás. A kötetben bemutatott mélyreható különbségről, mi több az első személyű narrációnak az anonim elbeszélést hiteltelenítő jellegéről írtakat (64) saját olvasatom nem igazolja vissza. A magam részéről nem látok éles különbséget a két elbeszélő narratív kompetenciái között, ahogy a narráció nyelve sem alakul át látványosan. A két beszédmód folytonossága ezért szerintem lényegesen nagyobb mértékű, mint ahogy azt Tóth Csilla feltételezi.

A második fejezet meggyőzően hajtja végre a rekontextualizáció műveleteit. Kifejezetten alapos az aszimmetrikus ellenfogalomként használt 'polgár' kifejezés korabeli politikai összefüggéseinek bemutatása, s az az értékelés is minden bizonnyal helytálló, melynek értelmében az *Egy polgár vallomásai* és egykori recepciója a korabeli intoleráns, nacionalista polgár-meghatározások ellendiskurzusként fogható föl (92). Nincs kifogásom az ellen sem, hogy Tóth Csilla a művet a polgárság identitásválságára adott reakciónak tekinti (115). Ugyanakkor némi ellentmondást érzékelek abban, hogy a most idézett kijelentés után a következő lapon az alábbi megállapítás olvasható: „A mű témája nem a történeti szerző identitása, sem pedig a filozófiai értelemben vett narratív identitás, s nem is szűkíthető le a polgári életmód vagy a polgári identitás rajzára, hanem mindezen túlmutatóan maga az identitás szociológiai jelensége.” (116.) Nem világos számomra, miért nem elégséges itt a „nem csupán” vagy „nemcsak, hanem is” formulája, miért

szükséges kategorikusan tagadni a polgári identitás témáját? Teljesen absztrakt módon beszélne a regény az identitás szociológiai jelenségéről, vagy inkább arról van szó, hogy a polgári identitás kérdéskörén keresztül ezt az átfogóbb kérdés is fölteszi? Azt hiszem, inkább az utóbbiról lehet szó.

A mű használatba vételéről szóló fejezet alapos dokumentációval támasztja alá azt az álláspontot, mely szerint a mű egykori recepcióját alapvetően meghatározta *A Toll* kritikusainak értékelése. A szerkesztőség és Márai irodalomfogalmának érintkezéseit is meggyőzően mutatja be a szerző, ugyanakkor a hangsúlybeli eltérések kevesebb figyelmet kapnak, holott mintha Márai nagyobb távolságot tartana a politikától, mint Németh Andor vagy Zsolt Béla. Nem tartom meggyőzőnek azt az érvelést sem, melynek értelmében *A Toll* szerkesztőségének inspiráló hatása elsősorban nem Márainak a lapban megjelentetett publikációin, hanem az *Egy polgár vallomásainak* szövegén érődik: „Márai nem közvetlenül a folyóiratban közölt publicisztikájával, hanem közvetett módon: az *Egy polgár vallomásaival* és az ehhez kapcsolódó szerzői képpel teljesítette be *A Toll* [...] irodalmi programját.” (170.) Meglehetősen furcsa jelenség, hogy egy lap szellemiségének hatása nem igazán érődik az ott publikált szövegeken. Vajon mi lehet az oka annak, hogy ez az attitűd nem jelentkezik ezekben az írásokban? Eléggé kézenfekvőnek tűnik az a magyarázat, hogy a szerző némi távolságot tartott a szerkesztőség szellemiségétől. Másfelől az *Egy polgár vallomásai* szövegén megítélésem szerint nem igazán érődik annak a baloldali szellemiségnek a markáns nyoma, amelyet az idézett visszaemlékezések alapján Tóth Csilla a „regényes életrajznak” tulajdonít.

A mű egykori funkcióhipotézisének taglalása ugyanakkor meggyőzően mutat rá arra, hogy a polgár szó egykor konkrét társadalomtörténeti vonatkozással is ren-

delkezett. Jogos a rendszerváltás utáni recepciót érintő kritika, amely kiemeli, hogy a 'polgár' szó a recepció második hullámában sokszor egyoldalúan etikai, normatív és pártideológiai fogalomként vált. Ugyanakkor nem lenne helyes megfélemezni róla, hogy a polgári léthez maga az *Egy polgár vallomásai* is kapcsol etikai konnotációkat és értékminősítéseket. Bár ezek nem ritkán ellentmondásosak, mégsem nélkülöznek minden normatív vonatkozást. A polgár és a tömegember oppozíciója, melyet a későbbi művek gyakran az unalomig túlbeszélnek, nem ismeretlen a regényes életrajzban sem.

A *Bolhapiac* című kötetéről szóló fejezet, úgy látom, nem éri el a több fejezet színvonalát. Az identitás kérdéskörét tárgyaló monográfiában egyébként is kissé idegen testnek hat. Nem könnyű megindokolni, hogy e kötetnek miért jut hely az értekezésben, amikor a polgári lét problematikáját középpontba állító *Féltékenyek* például nem kerül be a vizsgált művek közé. A Márai-kép átírásának kontextusában persze világos a funkciója: a szerző tömegkultúra iránti nyitottságát hivatott demonstrálni. Az értelmezés azonban nem győz meg arról, hogy a kötet valóban a tömegkultúra irányába tett nyitásként értékelhető. Tóth Csilla érvelésének egyik fontos eleme a panoptikumnak az egész szövegre kiterjesztett metaforája. Az *ember* című tárcában megjelenő helyszín figuratív kitágításának jogosultsága mellett nem túl meggyőző a kötet illusztrált voltára hivatkozni, hiszen ebben a tekintetben a kiadvány korántsem halad járatlan úton. Másrészt, ha a panoptikum előfordulásának szöveggörnyezetét közelebről megvizsgáljuk, azt tapasztalhatjuk, hogy meglehetősen fölényérzet és ironikus távolságtartás jellemzi az elbeszélőt, korántsem valamiféle elfogadó magatartás. Az iróniát a szöveg hatványra emeli: egyrészt ironizál a panoptikum fölött. Gondoljunk csak a nőrabló gorillához fűzött kommentárra, vagy éppen

az alábbi szakaszra: „A félhomályban óvatosan mentünk el egymás mellett, ezen a banális és fantasztikus kiállításon. Lehetőleg kerültük egymás pillantását, mint akik nyomorúságukban titkos helyen találkoznak s iparkodnak elfogulatlanul viselkedni.” (Márai Sándor, *Bolhapiac*, [Budapest: Helikon, 2009], 190.) Másrészt az elbeszélő a panoptikumot még mindig érdekesebbnek látta, mint azokat a látványosságokat, amelyeket a tömeg figyelmével tüntet ki. A tárca ugyanis nem a jelenbeli tömegkultúra megnyilvánulásaként állítja be a panoptikumot, hiszen éppen annak konstatálásával indít, hogy szinte senki sem kíváncsi rá: „A sátor körül körhinták forogtak és verklik énekeltek. A fagyaltos, a barlangvasút és a menaszéria előtt tömeg tolongott. De a sátor, ahol az embert mutogatták, elhagyatott volt és üres.” (Uo., 186.) A konkrét szituációt általánosító, kultúrpeszsimista eszmefuttatás tágitja „korszerűtlen elmélkedéssé”: „Ebben a korban, mely olyan büszke a technikájára, az ember lassan banalitás lesz, szerkezete nem imponál többé; valami, amit már láttunk. Modellnek divatjamúlt, nem a legutolsó, nem szenzációs. Az embert legfeljebb csak saját maga érdekli még, de a kép pofájú majmot a menaszériában már izgalmasabbnak találja, mint általában az embert.” (Uo.) A tárca értelmezésében a cirkusz képviseli a korabeli tömegkultúrát, míg a panoptikum szinte senkit sem érdekel, ezért kétséges eljárás a modern tömegkultúra metaforájává emelni. A panoptikum és a tömegkultúra ugyanis csak az értelmező szótárában szinonim fogalmak, a tárca azonban éppen ellentétes voltuk állítására épül. A modern kor mentalitását és a tömeg szórakozási szokásait bíráló attitűd már önmagában is alapvetően tömegkultúra-ellenes retorikát mozgósít: az aktuális tömeges szórakozási formától függetlenül általában és alapjaiban kritizálja a tömeg izlésvilágát. Mindezek alapján aligha szerencsés *Az ember* című

tárcát tenni meg a kötet tömegkultúra felé tett nyitás egyik bizonyosságául.

A kötet szövegei a tárcairodalom jellegzetes képviselői. A tárca nyelvi regiszterek határán helyezkedik el, egyszerre szépirodalom és zsurnalisztika, vegyül benne a kollokvialis nyelvhasználat, a szórakoztató csevegés és szépirodalom nyelvi reflektáltsága. Éppen ezért erősen kétséges, hogy a tömegkultúra részének kell-e tekintenünk. Abban az értelemben bizonyosan nem, mint a panoptikumot vagy a korabeli filmet, amelyekkel a disszertáció egy zárójeles felsorolás keretében azonos csoportba rendeli (213). A tárca szellemességének értékelése, a műfaj értő befogadása ugyanis nem kis nyelvi műveltséget feltételez, éppen ezért szerencsésebb a magaskultúra egyik populáris jellegű regisztereként tekinteni rá, mintsem a tömegkultúra tipikus megnyilvánulásaként. Mivel ez a regiszterkeverés *per definitionem* a tárcairodalom sajátja, s a Márai előtt járó nemzedék írásaira is vitathatatlanul jellemző volt Cholnoky Viktortól egészen Kosztolányi Dezsőig, kifejezett tévedésnek tartom a *Bolhapiac* regiszterkeverő beszédmódját az új tárgyiassággal kapcsolatba hozni (213). Az értekezés számos olyan sajátosságot tekint újszerű megoldásnak, amelyek a tárcairodalom megszokott kellékei. Így például a nézőpont átfordíthatósága, a megítélés viszonylagossága műfaji toposz már a századelő és a századforduló relativista szemléletű tárcáiban is. Már Cholnoky Viktor is provokatív játékosággal fordítja ellentétébe saját, korábban kifejtett álláspontját. Ez a vélhetően Oscar Wilde nyomán elterjedt érveléstechnika teljességgel bevett szokás, mondhatni műfaji klisé már az 1910-es években is.

A *Válás Budán* interpretációja során a rekontextualizálás meggyőző érveket mozgósít azon álláspont mellett, hogy a mű a válásról folytatott társadalmi vitához való hozzászólásként is értelmezhető volt. A regénybeli narrátori pozíciók, valamint a fokalizáció működésének

leírása szakszerű és alapos. Ugyanakkor az elbeszélői fölény átfordítására vonatkozó fejtegetés, amely különböző variációkban mindhárom regényértelmezés visszatérő eleme, számomra ebben az esetben sem teljesen meggyőző: „A *Válás Budán* meglepő, transzgresszív vonása, hogy a megjelenített narratív világ egésze fölött a második, beágyazott elbeszélés hőse rendelkezik kognitív fölényvel. Az orvos tájékozott az álmok, a szexualitás, az érzelmek világában, önanalízist végez, elbeszélői feladatköre ott kezdődik, ahol az elsődleges elbeszélőé végződött.” (239.) Ez az értelmezés magától értetődőnek tekinti, hogy a pszichoanalitikus tudás magasabb rendű, mint a Kristóf által képviselt, a rendezettség és kötelességteljesítés értékét hangsúlyozó tudás. Továbbá feltételezi, hogy Imre tudása mintegy magában foglalja, átlátja, mélységében érti meg Kristóf gondolatvilágát, hiszen az interpretáció a narratív világ egésze fölött tulajdonít neki kognitív fölényt. Valószínűbbnek tűnik azonban az a képlet, melynek értelmében Kristóf és Imre különböző szemléletmódokat képviselnek, amelyeknek egyike sem látja át a másikat a maga teljességében. Imre narratív fölényének határozott állítása azért is kétséges, mert a regényben világos jelei vannak annak, hogy Kristóf érzékeli és reflektálja a szexuális impulzusok személyiségre gyakorolt hatásának erejét, csak éppen nem akarja átadni magát ezek irányító hatalmának. Tud róluk, de arra törekszik, hogy uralkodjon felettük, amit akár az elfojtás egy sajátos esetének is tekinthetünk.

Ez a közelítésmód határozottan emlékeztet az *Egy polgár vallomásai* elbeszélőjének pozíciójára: „Aki ma ír, mintha csak tanúságot akarna tenni egy későbbi kor számára... tanúságot arról, hogy a század, amelyben születünk, valamikor az értelem diadalát hirdette. S utolsó pillanatig, amíg a betűt leírom engedik, tanúskodni akarok erről: hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében, amely

fékezni tudja csorda halálvágyát.” (*Egy polgár vallomásai* [Budapest: Európa, 2004], 413.) Mind Imre, mind Kristóf világából kiszorul valami olyan, amelyet a regény az emberi léte meghatározó vonatkozásnak tekint. Bár a mű zárlatának didaktikus voltát az értekezés joggal kifogásolja, véleményem szerint Imre tudását egyértelműen magasabb rendűnek tartva ezt a hierarchikus struktúrát egy másikra cseréli. Ennél az interpretációnál nyitottabb jelentést tulajdonít a regénynek az az értelmezési javaslat, amely úgy véli, sem Kristóf, sem Imre világa nem magasabb rendű a másikinál, hiszen mindketten érzékelik, hogy saját életmódjuk mire nem ad választ, mit nem képes megnyugtatóan megoldani. Éppen ezért sem Kristóf választását, sem az anonim narrátor ezzel azonosuló álláspontját sem valamiféle objektív fölény teremti meg, hanem a két lehetséges alternatíva közötti választás. Ahogy az *Egy polgár vallomásai* elbeszélője sem tudja, hanem csupán hiszi, hogy az általa képviselt életforma magasabb rendű a tömegénél, a *Válás Budán* egy olyan életstratégiával azonosul, amelynek objektív felsőbbrendű voltát semmi sem bizonyítja. Egy olyan értékrendszer áll e választás mögött, amely tisztában van saját részlegességével, s amely nem akarja áltatni magát azzal, hogy a kétségbevonhatatlan igazság birtokában nyilvánul meg. A dilemmának olyan típusú megjelenítése ez, amely később az *Ítélet Canudosban* szövegében tűnik fel.

Tóth Csilla kötete új szempontokkal járul hozzá Márai életművének értelmezéshez, elsősorban a kontextuális narratológiai megközelítésnek köszönhetően. Szemléletmódja többnyire meggyőző eredményekkel gazdagítja a Márai-recepció teljesítményét, ám azok a megállapításai is termékeny vitára ösztönöznek, melyekkel olvasója adott esetben nem tud azonosulni. Aligha kétséges, hogy jelentős kötetel gyarapodott a Márai-irodalom.

Gintli Tibor